

Jolanta Migdał

ORCID: 0000-0002-4103-6355

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Leksykograficzne historie wyrazów – słowniki w słownikach. Uwagi wstępne o leksemie *słownik*

Streszczenie

W artykule przedstawiono dzieje leksemu *słownik* w polskiej leksykografii. Rozważania dotyczą podstawowego znaczenia słowa, czyli określenia uporządkowanego zbioru wyrazów jakiegoś języka. Polska leksykograficzna historia *słownika* rozpoczyna się w XVII wieku w *Tezaurusie* Grzegorza Knapskiego i trwa nieprzerwanie do dzisiaj.

Słowa kluczowe: leksykografia, słownik

Słownik mógł być, był i jest określany w różny sposób. W zestawieniach synonimów do tego leksemu wskazuje się na wiele wyrazów bliskoznacznych, m.in.: *dykcjonarz, glosarium, glosariusz, leksykon, mównik, słowniczek, teaurus, wokabularz*.

W tym tekście chcę skupić się na leksykograficznej historii tylko jednego – podstawowego leksemu *słownik*¹.

Według „pierwszego opracowanego z myślą o polskojęzycznym odbiorcy” słownika specjalistycznego dotyczącego leksykografii, zatytułowanego właśnie *Leksykografia. Słownik specjalistyczny*², *słownik* to ‘w szerszym ujęciu każda publikacja leksykograficzna, tj. opracowanie zawierające informacje na temat jednostek językowych (słownik językowy) i/lub rzeczywistości pozajęzykowej (słownik encyklopedyczny; encyklopedia), uporządkowane w taki sposób, aby

¹ Jest to pierwszy tekst podejmujący problematykę nazw zbiorów leksykograficznych i ich (tych określeń) słownikowych historii. W tym wstępnym artykule przedstawiam wyłącznie dzieje jednego znaczenia leksemu – tego odnoszącego się do wspomnianych zbiorów. Historia pozostałych znaczeń zostanie zaprezentowana w innych (przyszłych) opracowaniach.

² Słownik ten pod redakcją Moniki Bielińskiej wydany został całkiem niedawno w Krakowie w 2020 roku.

były łatwo dostępne dla użytkownika. W węższym ujęciu słownik językowy, przeciwstawiany encyklopedii. [...] Słownik to (domyślnie) słownik językowy, a leksykon to opracowanie encyklopedyczne³.

Jest to definicja, którą przekazuje nam publikacja specjalistyczna. Czego natomiast dowiedzieć się może niespecjalista o *słowniku* ze zbiorów leksykograficznych ogólnych, dawnych, historycznych i współczesnych, jakie informacje znajdzie w słownikach etymologicznych o genezie interesującego nas hasła.

Wiesław Boryś w swoim *Słowniku etymologicznym języka polskiego* pisze, że *słowo* poświadczane w polszczyźnie od XIV wieku, wywodzi się z prasłowiańskiej formy **slovo*, **sloveše* pochodzącej z kolei od praindoeuropejskiego **kleuos*, dop. *kleueses / kleuosos*, derywatu z przyrostkiem **-es-* od pierwiastka **kleu* ‘słyszeć’. Dalej etymolog zauważa, że od *słowa* pochodzą inne wyrazy, wśród których obok np. przymiotnika *słowny* czy imiesłowu *niewysłowiony* wymienia także *słownik*⁴. Podobna informacja zawarta została w *polskim słowniku etymologicznym* Witolda Mańczaka⁵. Na pochodzenie *słownika* od *słowa* wprost wskazują też autorzy *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgólkowej⁶.

Szkoda, że nie znalazła się w tych etymologicznych uwagach obszerniejsza informacja o samym hasle *słownik*. Związek ze *słowem* jest bowiem oczywisty. Warto by jednak oprócz takich wiadomości przekazać i upowszechnić wiedzę o tym, komu zawdzięczamy wyraz *słownik*. *Słownik* po raz pierwszy zaistniał w polszczyźnie dzięki Grzegorzowi Knapiuskiemu (Knapiuszowi), który umieścił takie hasło w 1621 roku w swoim *Tezaurusie*, czyli leksykograficznym zbiorze zatytułowanym *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece*, co w polskim tłumaczeniu oznacza *Skarbiec polsko-lacińsko-grecki lub podręczne kompendium języka lacińskiego i greckiego*. *Słownik* opatrzony został przez Knapiusza definicją synonimiczną *wokabularz*⁷. Informacja o roli siedemnastowiecznego słownikarza znalazła się tylko we wspomnianym już specjalistycznym słowniku *Leksykografia*: „Termin ‘słownik’ został wprowadzony przez Grzegorza Knapiusza (Knapa, Knapskiego, Cnapiusa), ale jeszcze w XVIII w. uchodził za

³ *Leksykografia. Słownik specjalistyczny*, red. M. Bielińska, Kraków 2020, s. 251, 252.

⁴ W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 559.

⁵ W. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017, s. 180.

⁶ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 39, red. H. Zgólkowa, Poznań 2002, s. 208.

⁷ Na marginesie warto wspomnieć, o czym wiedzą specjaliści z zakresu leksykografii, że Knapiuszowi zawdzięczamy nie tylko *słownik*, ale i także inne powszechnie używane dzisiaj słowa, jak choćby *sypialnię*.

rzadki. Funkcjonował wraz z określeniami ‘mownik’ i spolszczonymi terminami łacińskimi: ‘dykjonarz’, ‘wokabularz’, ‘leksykon’⁸. W tym miejscu trzeba zauważyć, że brak takiej informacji dziwi zwłaszcza w *Wielkim słowniku języka polskiego*, który w wersji internetowej opracowywany jest pod redakcją Piotra Żmigrodzkiego. Oczywiście, zdaję sobie sprawę, że hasło *słownik* było opracowywane w 2012 roku, gdy inaczej niż obecnie⁹ przygotowywano chronologizację – umieszczano informacje o obecności danego hasła w dawniej wydanych słownikach. Jednak najstarszym słownikiem, który wymieniony jest w odniesieniu do interesującego nas wyrazu, jest słownik Samuela Bogumiła Lindego, a przecież do źródeł pola *Chronologizacja* należały także leksykony Grzegorza Knapiusza oraz Abrahama Michała Trotza.

Wróćmy jednak do XVII stulecia. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*¹⁰ potwierdza, że najwcześniejsze poświadczenie *słownika* w znaczeniu ‘zbiór wyrazów, uporządkowany zwykle alfabetycznie, zazwyczaj z definicjami znaczeniowymi’ pochodzi z 1621 roku, czyli z dzieła Knapskiego. Można więc uznać, że wyraz ten (*słownik*) stanowi niewątpliwie neologizm siedemnastowiecznego leksykografa, wprowadzony przez niego poprzez to niezwykle popularne dzieło do języka polskiego. Leksem już w XVII stulecie wyszedł poza szpalty słownika i zaczął się upowszechniać. Działo się to jednak dość wolno, o czym świadczą pozostałe zamieszczone w *Elektronicznym słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku* cytaty zawierające nowe słowo: z tezaursów Knapskiego opublikowanych w 1643 i 1644 roku, z kazań Tomasza Młodzianowskiego z 1681 roku, ze słowników Jana Karola Woyny z 1690 roku i Pierra Daneta – Dymitra Franciszka Koli z lat 1743-1745 oraz Abrahama Michała Troca z 1764 roku. Może warto zauważyć, że w tekście Młodzianowskiego wprost mowa jest o tym, że *słownik* jest tłumaczeniem łacińskiego określenia: „swoy Dictionarz, á po polsku Słownik”.

Również w XVIII wieku *słownik* był rzadkim wyrazem, co dokumentuje Korpus Barokowy – do 1772 roku wskazuje tylko dwa użycia: w Anny Stanisławskiej *Transakcji albo opisaniu całego życia jednej sieroty* z roku 1685 oraz

⁸ *Leksykografia...*, op. cit., s. 252.

⁹ Obecnie podaje się – w miarę możliwości – datę roczną takiego poświadczenia lub datę przybliżoną z dokładnością do półwiecza oraz źródło, na którego podstawie informację uzyskano. Zob. *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, *Zasady opracowania: Chronologizacja*, s. 15-21, https://pliki.wsjp.pl/zasady_opracowania_wsjp.pdf [dostęp: 15.10.2022].

¹⁰ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, https://sxvii.pl/index.php?stro-na=haslo&id_hasla=12002&forma=SŁOWNIK#12002 [dostęp: 15.10.2022]. Hasło jest w trakcie opracowywania, a data ostatniej modyfikacji to 07.06.2014.

w *NOWYCH ATENACH* Albo *AKADEMII* wszelkiej *Scyencyi PEŁNEJ* Na różne *Tytuły, iak na Classes PODZIELONA MĄDRYM* dla *memoryału, Jdiotom dla nauki, POLITYKOM* dla *praktyki, MELANCHOLIKOM* dla *rozrywki, ERYGOWANEJ CZĘŚCI TRZECIEJ* albo *SUPLEMENCIE* Joachima Benedykta Chmielowskiego z 1745 roku. Trzeba jednak zauważyć (i w związku z tym wyłączyć ten przykład z naszych rozważań), że pierwsze z tych poświadczeń dotyczy innego, nieznanego już dzisiaj znaczenia słowa ‘człowiek słowny, honorowy’.

Jak widać z tej słownikowej dokumentacji, leksem *słownik* powoli zyskiwał uznanie wśród użytkowników polszczyzny. A mimo to kolejne, wydane na początku XIX wieku, dzieło leksykograficzne zostaje nazwane właśnie *słownikiem*, nie *dykjonarzem, wokabularzem* ani *mównikiem*. Jest to wielotomowy *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego z lat 1807-1814. Autorzy cytowanej już publikacji *Leksykografia. Słownik specjalistyczny* podkreślają rolę tego leksykografa, pisząc, że [termin *słownik*] „rozpowszechnił się dzięki tytułowi dzieła Samuela Bogumiła Lindego *Słownik języka polskiego* (1807-1814)”¹¹.

Oczywiście Linde nie tylko nazwał swoje dzieło *słownikiem*, ale i zamieścił takie hasło w swoim leksykonie, podając, że *słownik* to ‘dykjonarz, mównik’¹². Linde zilustrował to znaczenie cytatami pochodzącymi z drugiej połowy XVIII wieku: z *Gramatyki narodowej* Onufrego Kopczyńskiego z 1780 roku: „Słownik powinien mieć ile można wszystkie wyrazy języka i ich znaczenie, czy są jednoznaczne, czy wieloznaczne”, „Słownik narodowy” oraz z „Monitora Warszawskiego” z 1764 roku „Towarzystwo to nowo ustanowione będzie miało najpierwsze staranie o ułożenie Polskiego dykjonarza, albo słownika; wolno im będzie jak chcą nazywać ten zbiór słów polskich”.

Od Lindego wszystkie kolejne zbiory leksykograficzne nazywane są *słownikami* i zawsze już w siatce haseł mają także ten leksem. I tak według *Słownika wileńskiego*¹³ *słownik* to ‘dzieło obejmujące w sobie zbiór wyrazów jakiego języka,

¹¹ *Leksykografia...*, op. cit., s. 252.

¹² S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa 1812, s. 294.

¹³ Warto w tym miejscu przypomnieć pełny tytuł: *Słownik języka polskiego, obejmujący: oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków polskiemu przyswojonych; nomenklatury tak dawne, jak też nowo w użycie wprowadzone różnych nauk, umiejętności, sztuk i rzemiosł; nazwania monet, miar i wag główniejszych krajów i prowincji; mitologję plemion słowiańskich i innych ważniejszych, tudzież oddzielną tablicę słów polskich nieformalnych z ich odmianą; do podręcznego użytku wypracowany przez Aleksandra Zdanowicza, Michała Bohusza Szyzskę, Januarego Filipowicza, Walerjana Tomaszewicza, Florjana*

ułożony porządkiem abecedowym, z określeniem znaczeń tych wyrazów¹⁴. W tym miejscu należy podkreślić, że jest to najprawdopodobniej pierwsza taka definicja *słownika*, w poprzednich opracowaniach leksykograficznych – jak przedstawiałam wyżej – stosowano bowiem definicje synonimiczne. Do tej tradycji opisywania znaczenia wyrazami bliskoznacznymi wrócił *Słownik warszawski*¹⁵, informując, że *słownik to ‘słowozbiór, dykcjonarz, leksykon’*¹⁶. *Kolejni leksykografowie poszli jednak drogą wytyczoną przez autorów Słownika wileńskiego* i zawarli w swoich zbiorach następujące definicje realnoznaczeniowe:

- *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego: ‘zbiór wyrazów ułożonych według pewnej zasady (najczęściej alfabetycznie), objaśnianych pod względem znaczeniowym, często ilustrowanych przykładami użycia’¹⁷;
- *Słownik współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja: ‘zbiór wyrazów dobranych i uporządkowanych według określonej zasady, zawierający ich definicje, przykłady użycia, etymologię itp.; książka zawierająca taki zbiór’¹⁸;
- *Inny słownik języka polskiego* pod redakcją Mirosława Bańki: ‘Słownik to książka, która zawiera listę słów jakiegoś języka, zwykle alfabetyczną, i objaśnia ich znaczenia, pisownię, odmianę itp. lub podaje ich odpowiedniki w innych językach’¹⁹;
- *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgólkowej: ‘zbiór wyrazów zestawionych według przyjętej przy jego opracowywaniu zasady, najczęściej ułożonych w porządku alfabetycznym, objaśnionych pod względem ich znaczenia (co może być ilustrowane przykładami użycia); także: książka zawierająca ten zbiór wyrazów’²⁰;

Czeplińskiego i Wincentego Korotyńskiego, z udziałem Bronisława Trentowskiego. Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.

¹⁴ *Słownik wileński, czyli Słownik języka polskiego* [...], wypracowany przez A. Zdanowicza i in., z udziałem B. Trentowskiego, t. 2, Wilno 1861, s. 1512.

¹⁵ czyli wydany w Warszawie *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Antoniego Kryńskiego, Władysława Niedźwiedzkiego z lat 1900-1927.

¹⁶ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Warszawa 1915, s. 218.

¹⁷ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, wersja internetowa: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/sownik/> [dostęp: 15.10.2022].

¹⁸ *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996, s. 1031.

¹⁹ *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 2, Warszawa 2000, s. 619.

²⁰ *Praktyczny słownik...*, op. cit., s. 208.

- *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza: ‘zbiór wyrazów ułożonych i opracowanych według pewnej zasady, zwykle alfabetycznie, najczęściej objaśnianych pod względem znaczeniowym i ilustrowanych przykładami użycia’²¹;
- *Wielki słownik języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego: ‘publikacja zawierająca zbiór wyrazów jakiegoś języka, uporządkowany alfabetycznie lub w inny sposób, wraz z objaśnieniami dotyczącymi różnych problemów związanych z ich używaniem przez ludzi mówiących lub piszących’²² (hasło opracowane 26.09.2012).

W tym ostatnim internetowym słowniku definicję uzupełniono notą o użyciu: „Często występuje w tytułach publikacji, np. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wchodzi w skład specjalistycznych terminów językoznawczych, np. *słownik onomazjologiczny, słownik a tergo*”.

Warto podkreślić, że w większości cytowanych wyżej definicji znalazła się informacja o porządku alfabetycznym haseł w słowniku. Tylko w *Słowniku wileńskim* jest to obowiązująca dla zbioru leksykograficznego cecha. W późniejszych, współczesnych słownikach definicja w tym zakresie uzupełniona jest uwagą o tym, że wspomniany układ nie jest obligatoryjny. Sygnalizowane jest to zastrzeżenie słowami: *najczęściej, zwykle* lub *w inny sposób*. Odzwierciedla to sytuację leksykografii nie tylko polskiej, coraz częściej na rynku wydawniczym pojawiają się bowiem słowniki w układzie rzeczowym²³.

Tak przedstawiają się dzieje leksemu *słownik* w polskiej leksykografii, a właściwie jego podstawowego znaczenia. Jest to współcześnie najczęstszy sposób nazywania leksykograficznych zbiorów. Historia innych, synonimicznych określeń, choćby tych wspomnianych we wstępie artykułu czeka na opracowanie. A ponieważ leksem *słownik* był i jest do dzisiaj wyrazem wieloznacznym wciąż przede mną jeszcze wiele fascynujących leksykograficznych poszukiwań i analiz.

²¹ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 1273.

²² *Wielki słownik...*, https://wsjp.pl/haslo/do_druku/40647/sownik [dostęp: 15.10.2022].

²³ Można przyjąć, że stanowi to (może niezamierzone, nieświadome) nawiązanie do początków polskiego słownictwa, np. do pierwszych drukowanych polskich dzieł leksykograficznych z 1528 roku Franciszka Mymera czy Jana Murmeliusza.

Bibliografia

1. W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
2. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <https://sxvii.pl/>.
3. *Inny słownik języka polskiego*, t. 1-2, red. M. Bańko, Warszawa 2000.
4. *Leksykografia. Słownik specjalistyczny*, red. M. Bielińska, Kraków 2020.
5. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Warszawa 1807-1814.
6. W. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017.
7. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1-50, red. H. Zgólkowa, Poznań 1994-2005.
8. *Słownik języka polskiego*, t. 1-11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969, wersja internetowa: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/sownik/>.
9. *Słownik warszawski*, czyli J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1-8, Warszawa 1900-1927.
10. *Słownik wileński, czyli Słownik języka polskiego [...]*, wypracowany przez A. Zdanowicza i in., z udziałem B. Trentowskiego, t. 1-2, Wilno 1861.
11. *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
12. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1-4, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.
13. *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Źmigrodzki, <https://wsjp.pl/>.

Lexicographic word histories – dictionaries in dictionaries.

Introductory remarks on the lexeme dictionary

Abstract

The article presents the history of the lexeme *słownik* (*dictionary*) in Polish lexicography. The considerations concern the basic meaning of a word, i.e. the definition of an ordered set of words in a language. The Polish lexicographic history of *słownik* begins in the 17th century in Grzegorz Knapski's *Tezaurus* and continues uninterruptedly to this day.

Keywords: lexicography, dictionary